

26-Abdullah-ı İlahî'nin Usûl-i Vusûl-i İlahiyye adlı eseri**İsmail GÜNEŞ¹**

APA: Güneş, İ. (2020). Abdullah-ı İlahî'nin Usûl-i Vusûl-i İlahiyye adlı eseri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 443-460. DOI: 10.29000/rumelide.841083.

Öz

Türk dili tarihinde XIII. ve XV. yüzyıllar arasını kapsayan Eski Anadolu Türkçesi döneminde, pek çok telif ve tercüme eser kaleme alınmıştır. Telif ve tercüme edilen eserler arasında, halka bazı dini ve ahlaki değerlerle kavramların öğretilmesini amaçlayan ve halkın anlayabileceği bir üslupla yazılan dini-didaktik nitelikte olanların sayısı hayli fazladır. Bu doğrultuda meydana getirilen kimi eserler, İslam'ı mistik ve felsefi bir bakış açısıyla yorumlayan tarikat mensupları tarafından halka kendi paradigmalarını öğretmek ve benimsetmek amacıyla ortaya konmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya dervişler tarafında taşınan ve geniş bölgelere yayılan tasavvufi cereyanlardan biri de Nakşibendiliktir. Nakşibendiliğin esaslarını ve öğretilerini halka öğretmek ve yaymak düşüncesiyle Anadolu sahasında birçok eser yazılmıştır. Bu bağlamda Anadolu topraklarında yazılan eserlerden biri de *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*'dir. Molla Abdullâh-ı İlahî adlı Nakşibendi tarikatına bağlı bir mutasavvıf tarafından kaleme alınan eserde, Nakşibendilik öğretisi doğrultusunda dini ve tasavvufi kavramlarla ahlaki değerlere yer verilmiştir. Genel anlamda iyi bir Müslüman olmanın esaslarını ortaya koyan eser, özellikle tasavvuf yoluna giren tasavvuf erlerinin sahip olmaları gereken davranış ve tutumları ön plana çıkarmaktadır. Abdullâh-ı İlahî tarafından aynı adla manzum ve mensur olmak üzere iki farklı biçimde yazılan *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*, Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmaktadır. Bu çalışmada, müellif adı geçmediği için kaynaklarda farklı kişilere atfedilen *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* adlı eserin manzum yazılan nüshası tanıtılarak söz konusu eserin içeriği, dili ve müellifiyle ilgili bilgiler verilecektir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Abdullah-ı İlahî, Usûl-i Vusûl-i İlahiyye, Eski Anadolu Türkçesi

Usûl-i Vusûl-i İlahiyye by Abdullah-ı İlahî**Abstract**

In the history of the Turkish language many copyrighted and translated works were written during the Old Anatolian Turkish period covering centuries between XIII. and XV. among the copyrighted and translated works, the number of religious-didactic ones aiming to teach some religious and moral values and concepts to the public and written in a style that the public can understand is quite high. Some works produced in this direction were put forward by the members of the sect who interpreted Islam from a mystical and philosophical point of view, in order to teach and adopt their paradigms to the public. One of the sufistic movements that were carried by dervishes from Central Asia to Anatolia and spread to large regions is the Naqshbandi. Many works have been written in the Anatolian area with the idea of teaching and spreading the principles and teachings of Naqshbandi to the public. In this context, one of the works written in Anatolian lands is *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*. In the work written by a Sufist affiliated to the Naqshbandi order named Molla

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Aksaray,Türkiye), ismailgunes@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-4563-4950 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 07.10.2020- kabul tarihi: 20.12.2020; DOI: 10.29000/rumelide.841083]

Adres
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi ABD Cevizli Kampüsü, Kartal-İstanbul/TÜRKİYE
e-posta: editor@rumelide.com

Address
İstanbul Medeniyet University, Faculty of Education Sciences, Turkish and Social Sciences Education, Turkish Language Teaching Education, Cevizli Campus, Kartal-İstanbul /TURKEY
e-mail: editor@rumelide.com

Abdullâh-ı İlâhî, religious and mystical concepts and moral values are included in line with the Naqshbandi doctrine. The work, which sets out the principles of being a good Muslim in general, highlights the behaviors and attitudes that should be possessed by sufism scholars, especially those who take the path of sufism. *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*, written by Abdullâh-ı İlâhî with the same name in verse and prose, reflects the linguistic characteristics of Old Anatolian Turkish. In this study, the poetic version of the work called *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*, which is attributed to different people in the sources since the author's name is not mentioned, will be introduced and information about the content, language and author of the work will be given.

Keywords: Sufism, Abdullah-ı İlâhî, Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye, Old Anatolian Turkish

Giriş

1071'de Malazgirt zaferiyle birlikte Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış ve Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru bir fetih ve göç hareketi başlamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti bölgede güçlü bir duruma geldikten sonra birçok Türk-İslam merkezi kurulmuş ve oralarda İslam devletlerinin geleneğine bağlı olarak tekkeler ortaya çıkmıştır. Gerek buralarda yetişen gerekse diğer bölgelerden gelen dervişler ve şeyhler Anadolu'da güçlü bir tasavvuf cereyanı oluşturmuşlardır. Bunlar arasında İran, Mısır, Irak ve Suriye'den gelmiş birtakım mutasavvıflar olduğu gibi Horasan ve Maverâünnehir Türkleri arasında yetişmiş birçok derviş ile Ahmet Yesevî tarikatının mensupları da vardı. (Köprülü, 2017: 290). Moğol ordularının Orta Asya, İran ve Irak'ı istila etmesi sonucu Kübreviye, Sühreverdiye, Rıfaiye ve Kadiriye gibi tarikatlar Anadolu'ya gelmeye başlamıştır. Bu tarikatların gelişlerini daha sonra Halvetiye ve Nakşibendiye takip etmiştir. Böylelikle Anadolu coğrafyası, tasavvuf düşüncesiyle tarikat erlerinin yerleşme ve yayılmasına uygun bir zemin hazırlamıştır. Bunun yanı sıra söz konusu tarikatlara mensup olan sufiler, bu topraklarda hüküm süren siyasi iktidarların otoritelerinin güçlenmesinde de manevi bir destek olmuştur (Demirtaş, 2018: 24).

Anadolu'ya değişik merkezlerden gelerek yerleşen kişilerin temsil ettikleri tasavvufi akımların farklı olması, bağlı oldukları mezhep ve şahsiyetlerin çeşitliliği ile bölgesel bir nitelik taşıyan inanç ve uygulamaları Anadolu'da XIII. yüzyılda dini inanışlar açısından ilginç bir tabloyu ortaya çıkarmıştır (Kayaoğlu, 1990: 147). Bu bağlamda Evhadüddin Kirmanî, Muinüddin Pervane, Necmeddin Dâye, Muhyiddin Arabî, Sadreddin Konevî, Fahreddin Irakî, Sadeddin Ferganî, Mevlâna Celâleddin Rumî, Hacı Bektaş Veli gibi Anadolu'da tasavvufu yaymaya çalışan mutasavvıflar, XIII. yüzyılda Anadolu'nun tasavvuf ve tarikat açısından sergilediği çeşitliliği ortaya koymaktadır (Köprülü, 2017: 291-294).

Osmanoğulları ile birlikte gelerek Anadolu'nun batısına yerleşen tasavvuf mensuplarının bir bölümü, gazilerle birlikte hareket ederek memleket açma ve fütihat hareketlerine katılmış, daha önceden sınır boylarına yerleştikleri için fetih amaçlı askeri hareketleri kolaylaştırmıştır. Kolonizatör dervişleri olarak adlandırılan diğer bölük ise civar köylere ve tenha yerlere yerleşerek tarım ve hayvancılıkla iştigal etmiş, boş topraklar üzerinde kurdukları zaviyeleri büyük kültür, imar ve din merkezleri haline getirmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecine doğrudan dâhil olan tasavvuf erleri, önce Anadolu Beylikleri dönemi sonrasında Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda sergiledikleri yararlı tutum ve davranışlardan dolayı siyasi iktidarlar tarafından desteklenerek kendilerine türlü kolaylıklar sağlanmıştır (Barkan, 1942: 288-299).

Anadolu sahasında tasavvufi cereyanların tarikatlarla birlikte kurumsallaşması ve tasavvuf düşüncesinin sistemli bir yapıya bürünmesinde, müntesibi oldukları tasavvufi anlayışları bu topraklara

taşıyan mutasavvıfların rolü büyüktür. Anadolu Selçuklu devleti döneminde devlet ve toplum yaşantısı üzerinde hatırı sayılır bir nüfuza sahip olan tasavvuf mektepleri, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren öngörülen etkiyi sürdürmüştür. Osmanoğulları Beyliğinin kurulduğu sıralarda Anadolu'da en etkin dönemlerini yaşayan Ahîlik ve Babâilik tarikatları, diğer beylikleri de etkilemeye devam etmiştir (Uzunçarşılı, 2016: 530). Osmanlı döneminin sonraki sürecinde de Anadolu topraklarında farklı tasavvufi akımlar boy göstermiştir. Bunlar arasında ön plana çıkanlar Kadirilik, Mevlevilik, Halvetilik, Bayramilik, Rifâilik, Nakşibendilik ve Zeyniyye gibi tarikatlardır (Tek, 2012: 13-16).

XIV. yüzyılda Orta Asya'nın ilim ve sanat açısından önemli şehirlerinden Buhara'da yaşamış olan Bahâeddin Nakşibend'den (ö. 791/1389) adını alan Nakşibendilik tarikatı, XII. yüzyılda Buhara civarında kurulan Hâcegân tarikatının bir devamıdır (Tosun, 2015: 611). Anadolu'ya diğer tasavvuf ekollerine göre daha geç bir tarihte giren Nakşibendilik, Hindistan, Kafkaslar, Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlar olmak üzere geniş bir alana yayılarak günümüze kadar varlığını sürdürülmüştür (Algar, 2006: 335-342).

Nakşibendiliğin Anadolu'da yerleşip yaygınlaşmasında, XV. yüzyılın başlarında Mâveraünnehir'den gelen Nakşi sufilerin etkisi vardır. 1402 yılında Osmanlı ve Timur orduları arasında meydana gelen Ankara Savaşı'nda Timur'un ordusunda bulunan Nakşi dervişlerin Anadolu'ya gelerek söz konusu tarikatı tanıttıkları belirtilmektedir. Nakşibendiliğin Anadolu topraklarında yayılmasına asıl hizmet eden kişi Ubeydullâh Ahrâr'ın halifesi Simavlı Abdullah-ı İlahî'dir (Tek, 2012: 17-19). Bu çalışmada Abdullah-ı İlahî'nin hayatı, eserleri ve düşünceleri üzerinde durularak manzum olarak yazdığı *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* adlı eseri tanıtılacaktır.

1. Abdullah-ı İlahî

Kütahya'nın Simav ilçesine bağlı Tekellüf köyünde dünyaya gelen (Kılıç, 2018: 110) Abdullah-ı İlahî'nin doğum tarihi belli değildir. Asıl adı Abdullah olan mutasavvıf *Molla İlahî*, *Abdullah Simâvî*, *Şeyh Abdullah Simâvî*, *Şeyh İlahî*, *Şeyh İlahî Nakşibendî* gibi adlarla da bilinmektedir.²

Doğduğu yerde ilk öğrenim hayatına başlayan Abdullah-ı İlahî, daha sonra dönemin ilim merkezi olan İstanbul'da Zeyrek Medresesi'nde tahsilini sürdürmüştür. Mevlânâ Ali Tûsî ile birlikte Horasan'a giden Abdullah-ı İlahî bir süre sonra tasavvufa yönelerek Semerkant'a gitmiş ve dönemin meşhur mutasavvıflarından Ubeydullah Ahrâr'a intisap etmiştir. Semerkant'ta seyrüsülûkunu tamamlayan Abdullah-ı İlahî, icazetini aldıktan sonra Buhara'ya gitmiştir. Burada bir süre ibadet ve tefekkürle meşgul olduktan sonra tekrar Semerkant'a dönen Molla İlahî, mürşidinin işaretiyle Anadolu'da Nakşibendiliği tanıtmak ve yaymak için yola çıkmıştır. Bu yolculuk sırasında uğradığı yerlerde aralarında Molla Câmî'nin de bulunduğu devrin önde gelen tasavvuf mensuplarıyla görüşerek sohbetlere katılmıştır.

Simav'a döndükten sonra Nakşibendiliğin yayılması için çalışmaya başlayan İlahî'nin ünü kısa zamanda İstanbul'a kadar yayılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in kendisini İstanbul'a ısrarla davet

² Abdullah-ı İlahî'nin hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tek, A. (2012). *Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlahî*. Bursa: Emin Yayınları; Demirli, E. (1995). *Abdullah İlahî'nin Keşfu'l-Vâridât Adlı Eserinin Tahkiki*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Özçelik, Y. N. (1990). *Abdullah İlahî ve Meslekü't-Tâlibin ve'l-Vâsûlün*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Yavuzer, H. (1988). *Şeyh İlahî'nin Esrar-nâmesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Kara, M. (1988). "Molla İlahî'ye Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: VII-VIII, s. 365-390; Kufralı, K. (1949). "Molla İlahî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendîye Muhiti", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 1-2, s. 129-151.

etmesi üzerine, Semerkant'tan kendisiyle birlikte Anadolu'ya gelen müridi Emîr Ahmed-i Buhârî'yi İstanbul'a göndermiştir. Fatih'in ölümünden sonra Manisalı Kazasker Çelebi Muhyiddin'in ısrarıyla İstanbul'a gitmiş, kendisi için özel olarak hazırlanan yerde kalmayıp bakımsız ve metruk Zeyrek Medresesi'nde ikamet etmeye başlamıştır. Kısa sürede etrafındaki kalabalık artmaya başlayınca nispeten daha sakin bir yer olan Vardar Yenicesi'ne gitmiştir. Evrenoszâde Ahmed Bey'in yaptırdığı hankaha yerleşen Şeyh İlahî, burada ömrünün kalan kısmını halkı irşat etmek, mürit yetiştirmek ve eser telif etmekle uğraşarak tamamlamıştır. Abdullah-ı İlahî'nin en bilinen müritleri arasında Emîr Ahmed-i Buhârî, Muslihuddin Tavîl ve Âbid Çelebi bulunmaktadır. Emîr Ahmed-i Buhârî'nin İstanbul Fatih'te kurmuş olduğu tekke, halifeleri Lâmiû Çelebi, Mahmud Çelebi, Pîr Halîfe-i Hamîdî ve Hakîm Çelebi ile devam etmiştir (Kara ve Algar, 1988: 110-112). Şeyh İlahî, kaynakların çoğunun ortak görüşüne göre H. 896 (1490-1491) yılında Ağustos nahiyesinde vefat etmiştir. Abdullah-ı İlahî'nin vefat tarihi için düşürülen beyit şöyledir:

*garık-ı rahmet-ı Hak şud ez ân rû
şudeş tarih rahmet ber-ilâhî (Çelebi, 2011: 550)*

Bursalı Mehmet Tahir'in Şeyh İlahî'nin vefatı için vermiş olduğu H. 893 tarihi (Tahir, 1972: 202) kaynakların ekseriyetinin üzerinde ittifak ettiği tarihe uymadığı için muhtemelen yanlış yazılmıştır. Çünkü İlahî'nin vefat tarihi için düşürülen beyitte geçen *rahmet ber-ilâhî* terkibi ebced hesabıyla H. 896 yılına tekabül etmektedir (Ertaylan, 1960: 10).

2. Abdullah-ı İlahî'nin düşünceleri

Abdullah-ı İlahî'nin Osmanlı coğrafyasında yaymaya çalıştığı tasavvuf düşüncesi, görüşlerini benimsediği Nakşibendilik yönünden olduğu kadar tarikatlar tarihi bakımından da önemlidir. Anadolu ve Rumeli sahasında vahdet-i vücud anlayışına dayanan tasavvuf düşüncesinin yaygınlaşmasında İlahî'nin payı büyüktür. Halifelerinden Mahmud Çelebi'nin müridi Gelibolulu Muslihuddin Mustafa Sürûri Mesnevi'yi Türkçeye çeviren ilk sûfidir. Horasan tasavvuf ekolünün etkisiyle eserlerinde şiirin önemli bir yer tuttuğu Abdullah-ı İlahî, Vardar Yenicesi'nde yetiştirdiği Hayâlî, Hayretî, Usûlî gibi şairlerle de dikkati çekmiştir. Melâmîliğin Rumeli'de tanıtılmasında ve burada Melâmîliğin günümüze kadar süregelen tarihinde önemli bir kişi olan Abdullah-ı İlahî aynı zamanda Şeyh Bedreddin'in yazdığı *Vâridât* adlı esere şerh yazan ilk mutasavvıftır. Devletin Şeyh Bedreddin olayından sonra Bedreddin yanlısı olanlar üzerinde sert bir politika izlediği dönemde İlahî, Bedreddin'i bir arif kabul ederek muhaliflerinin onu anlayamadıklarını ileri sürmüştür. Bu görüş ve kabuller, hem kendi devrindeki geleneksel anlayışa karşı radikal bir çıkış olması hem de düşünce özgürlüğü bağlamında düşüncelerini çekinmeden ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir (Algar ve Kara, 1988: 111).

Eserlerinde tasavvuf erbabının Kalenderî-Melâmî bir çizgide olması gerektiğini ifade eden Şeyh İlahî, gezginci dervişlik ile esnaf ahlakını tasavvufi hayat düzleminde birleştirerek İstanbul'daki ilk dönem Nakşibendiliğine belirgin bir nitelik kazandırmıştır (Özkan, 2006: 26).

3. Abdullah-ı İlahî'nin eserleri

Abdullah-ı İlahî, yaşadığı çağda tasavvuf düşüncesini çevresindekilere anlatmak ve bu düşünceyi geniş bölgelere yaymak için Türkçe, Farsça ve Arapça birçok eser telif etmiştir. İlahî, yazdığı eserlerde tasavvufi anlayışın esasını oluşturan ehl-i sünnet inancına bağlılık, halvet, uzlet, biat, zikir, murâkabe, riyâzet, mürit ve mürşit adabı gibi tasavvufla ilgili birçok kavramı ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir (Tek,

2011: 29). İlahî'nin eserleri, daha çok insana ulaşma ve onlara tasavvufi düşünceyi öğretme amacı taşıdığı için öğretici bir nitelik taşımaktadır. Eserlerinde sıklıkla kullandığı ayetler, hadisler ve kıssalar İlahî'nin düşüncelerini daha anlaşılır duruma getirme çabasını göstermektedir. Türkçe yazdığı eserlerde nispeten daha basit olan dil, Arapça ve Farsça olarak kaleme aldığı eserlerde yerini ağır ve ağıdalı bir üsluba bırakır (Biçer, 1996: 9).

Abdullah-ı İlahî'nin Türkçe olarak yazdığı eserler, XV. yüzyıl Türk nesrinin mahiyeti açısından büyük öneme sahiptir (Kara ve Algar, 1988: 112). İlahî'den bahseden kaynaklar, eserleriyle ilgili farklı bilgiler vermektedir. Abdullah-ı İlahî'nin eserleriyle ilgili dikkat çeken nokta, yazmadığı halde kendisine atfedilen eserlerdir.

İlahî'nin, Ahmed-i İlahî adlı başka bir sûfi ile aynı dönemde yaşaması, her ikisinin Nakşî-Melâmî bir anlayışa sahip olmaları ve şiirlerinde *İlahî* mahlasını kullanmaları eserlerinin birbirine isnat edilmesine neden olmuştur. Yine Abdullah-ı İlahî'nin yazmış olduğu eserler, farklı kaynaklarda ihtilafli adlarla kaydedildiği için aynı esere başka adlar verilmiş ve sonuç itibarıyla eserlerinin sayısı çoğalmıştır (Ertaylan, 1960: 12).

Bunun dışında Abdullah-ı İlahî'ye ait olduğu halde farklı müelliflere dayandırılan eserler de vardır. Dolayısıyla Abdullah-ı İlahî'nin eserlerini yazdığı eserler ve kendisine atfedilen eserler olarak iki kategoride ele almak mümkündür.

3.1. Abdullah-ı İlahî tarafından yazılan eserler

Kaynaklara göre Abdullah-ı İlahî tarafından yazıldığı kesinleşen eserler arasında *Keşfü'l-Vâridât*, *Meslekü't-Tâlibîn*, *Zâdü'l-Müşâkîn*, *Necâtu'l-Ervâh*, *Menâzilü'l-Kulûb*, *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* ve *Necâtu'l-Kulûb* yer almaktadır (Tek, 2012: 30).

İlahî'nin yazdığı veya İlahî'ye atfedilen eserlerle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Söz gelimi Kara'nın müellifin eserlerini değerlendirdiği çalışmasında (Kara, 1988: 375-376) Abdullah-ı İlahî'ye ait eserler arasında saydığı *Esrarnâme*, Tek'in çalışmasında İlahî'ye aidiyeti kesin olmayan ve ona atfedilen eserler arasında yer almaktadır (Tek: 2012: 34).

Osmanlı Müellifleri adlı kaynakta (Tahir, 1972: 202) Şeyh İlahî'ye ait eserlerden biri olarak gösterilen *Fusulü'l-Vüsûl*, Milli Kütüphane kataloglarında tarafımızdan yapılan taramalarda 06 Mil Yz A 3622/1 kayıt numarasıyla tespit edilmiştir.³ Eserin müellifi künye bilgilerinde Şeyh Abdullâh İlahî Simâvî adıyla kayıtlıdır. Ancak eserle ilgili tarafımızdan yapılan incelemelerde eserin içerik olarak Abdurrezzak Tek tarafından hazırlanan mensur *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* ile aynı olduğu tespit edilmiştir (Tek, 2012: 519). İçerik bakımından aynı olan bu iki eserin kaynaklarda farklı adlarla geçmesi, *Fusulü'l-Vüsûl* adlı eserin kütüphane kataloglarına sehven yanlış adla kaydedildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu da Ertaylan'ın daha önce vurguladığı aynı eserin farklı adlarla kaydedilmesi gerçeğini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır (Ertaylan, 1960: 12). Kaynaklarda (Akar, 1987: 203) Abdullah-ı İlahî'ye ait olarak gösterilen *Manzume-i Miraciyye* adlı esere ise şu ana kadar rastlanmamıştır.

³ Şeyh Abdullah İlahî Simâvî, *Fusulü'l-Vüsûl*, Milli Kütüphane, El Yazması ve Nadir Eserler. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/331713> [Erişim tarihi: 05.10.2020]

İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yayımlanan *İlahi Divanı* adlı eserin başında ve sonunda eksiklikler bulunduğu için divanın Abdullah-ı İlâhî ya da Fatih zamanında Bursa'da yaşamış olan Ahmed-i İlâhî'ye ait olduğu konusu açıklığa kavuşturulamamıştır (Ertaylan, 1960: 17-18).

3.2. Abdullah-ı İlâhî'ye atfedilen eserler

Abdullah-ı İlâhî ile birlikte *İlâhî* mahlasını başka müellifler de kullandığı için, İlâhî'ye ait olduğu konusunda kuşku olmasına rağmen ona isnat edilen birçok eser vardır. Mustafa Kara'nın ilgili yazısında, bazı kaynaklarda Abdullah-ı İlâhî'ye ait görünen *Risâle-i Tasavvufî*⁴, *Futuhât-ı İlâhî*, *Kenzü'l-Esrar* gibi eserlerin başka müelliflere ait olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur (Kara, 1988: 375-380). Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı çalışmasında Abdullah-ı İlâhî'ye ait eserler arasında saydığı Sadredin Konevî'nin *Miftahu'l-Gayb*'ını şerh eden *Şerh-u Alâ Miftahu'l-Gaybî Li's-Şeyh Sadreddin* (Tahir, 1972: 202) adlı eserin de yazmadığı halde Molla İlâhî'ye isnat edildiği ileri sürülmektedir (Kara, 1988: 380).

Tek'in Abdullah-ı İlâhî'nin eserlerinin topluca değerlendirildiği çalışmasında ona atfedilen eserler şunlardır: *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe*, *Tarikatnâme*, *Esrarnâme*, *Vahdetnâme-i İlâhî*, *Şerh-i Ebyât*, *Şerh-i Esmâ*, *Beyân-ı Vücûd*, *Fütûhat-ı İlâhî*, *Kenzü'l-Esrâr*, *Mecmuatü'l-Hakâik ve Makaletü Mefhûmeti'd-Dakâik*, *Risâle-i Hazariyye*, *Tercüme-i Esrâr-nâme-i Şeyh Attâr*, *Vasiyetnâme*, *Divân-ı İlâhî*, *Terceme-i Ehâdis-i Erba'in* (Tek, 2012: 34-37).

4. Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye

Abdullah-ı İlâhî ile ilgili yapılan araştırma ve incelemelerde yalnızca Abdurrezzak Tek'in çalışmasında ele alınan *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* adlı eser, tarikat adabı ve tasavvufun marifet yönünü inceleyen Türkçe yazılmış manzum-mensur karışık bir eserdir. Müellifin adı geçmediği için *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*, kütüphane kayıtlarında Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî, Şeyh Mehmet Karahisarî ve Ahmed İlâhî gibi farklı kişilere atfedilmiştir. Gerek eserin üslubu gerekse eserde geçen bazı beyitler bunun Abdullah-ı İlâhî'ye ait olduğuna işaret etmektedir. İlâhî'nin *Meslekü't-Tâlibîn* adlı eserinde bizzat kendisine ait olan bazı ibarelerin *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'de geçmesi de bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir (Tek, 2012: 33). Bunun yanı sıra mensur *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'nin giriş kısmında “*Kastolundu ki kitâb-ı âhar yazıla Türkiide. Bundan öndin manzum ve mensur Kitâb-ı Usûl-i Vusûl-i İlâhî adlı Fâriside yazılmıştı. Himmet ve azimet oldu ki Türkî lisanda dahi Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye nâm kitap beyan oluna. Ta ki nef-i 'âm ola. Zira vilâyet-i Rûm'da yazıldı ümididir ki bizim bizligimiz ortada olmaya inşallâhu teâlâ*” gibi bir ifade yer almaktadır (Tek, 2012: 520). Buradaki cümlelerden *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* adlı eserin daha önce manzum ve mensur olmak üzere iki farklı biçimde Farsça yazıldığı ve Abdullah-ı İlâhî'nin Farsça yazılan eseri, umumun faydalanması için Türkçe yazmak arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle İlâhî'nin aynı adla manzum ve mensur olmak üzere iki eser kaleme aldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Abdullah-ı İlâhî'nin *Meslekü't-Tâlibîn* adlı eserinde yer alan şu ifadeler, önceleri eserlerini Arapça ve Farsça kaleme alan müellifin sonradan daha iyi anlaşılması için Türkçe yazmaya başladığını bildirmektedir: “*Amma ba'd, baz yârenlerin ye tâlib kardeşlerin arabîye ye fârisiye ziyâde kudretleri olmadığı sebepten bu kitab türkî dilce ihtiyar olundu.*” (Biçer, 1996: 12). Burada *Meslekü't-Tâlibîn*

⁴ Bu eser kaynaklarda *Risâle-i Molla İlâhî*, *Risâle-i Sual Cevab*, *Kitab-ı Molla İlâhî*, *Müntehab min Kelâm-ı Molla İlâhî*, *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe* gibi farklı adlarla geçmektedir.

adlı eserin Türkçe yazılmasıyla ilgili olarak sunulan gerekçe, *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*'nin Türkçe yazılma gerekçesiyle aynı doğrultudadır.

Abdullah-ı İlahî'nin mensur olarak neşrettiği eser, Abdurrezzak Tek'in ilgili çalışmasında geçen ve aslında mensur-manzum karışık olarak yazılan *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* adlı eserdir. Tek çalışmasında, Manisa İl Halk Kütüphanesindeki 1540 numaralı nüshayı esas alarak Süleymaniye Kütüphanesi Uşşâkî Tekkesi nr. 25 ve İbrahim Efendi nr. 439'daki nüshalarla karşılaştırmış ve eserin edisyon kritiğini yapmıştır (Tek, 2012: 149). Aynı eserin İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesinde 297.7:94.35 Veliyyüddin Ef:2892/1 kayıt numarası ile bulunan başka bir nüshası üzerinde Hasan Özer tarafından 2006'da yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Ancak Özer'in çalışmasında eser, Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Mamaravî'ye ait olarak gösterilmiştir (Özer, 2006: 9).

Abdullah-ı İlahî'ye ait olan eserin farklı bir müellifin eserlerinden oluşan bir mecmuada yer almasından dolayı ilgili müellife ait zannedilmesi olasıdır. Ancak İlahî'nin eserlerinin analizinden elde edilen veriler, *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*'nin müellifinin Abdullah-ı İlahî olduğunu göstermektedir (Tek, 2012: 33). Abdullah-ı İlahî'nin manzum olarak yazdığı aynı adlı eser bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

5. Manzum Usûl-i Vusûl-i İlahiyye⁵

Bu bölümde manzum *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*'nin nüsha özellikleri, içeriği, dil özellikleri ve müellifiyle ilgili bilgiler verilecektir.

5.1. Nüsha özellikleri

Baştan sona manzum olarak yazılan eserin bilinen tek nüshası Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde Üniversite A 55 numara ve ve *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* adıyla kayıtlıdır. Türkçe olarak kaleme alınan eserin şu ana kadar başka bir nüshası tespit edilememiştir. 212x147 mm boyutlarında kâğıda harekeli nesihle yazılmıştır. 119 varaktan oluşan yazma eserde satır sayısı genel olarak 15'tir. Bazı varaklarda satır sayısı 15'ten fazla olabildiği gibi satır sayısının 15'ten az olduğu yerler de vardır. Şemseli, siyah meşin kaplı mukavva cilt arasında olan eserde rutubet lekeleri vardır. Eserde ana metin siyah mürekkeple, başlıklar, derkenarlar, hadis ve ayet ıktibasları ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 119b'de Ahmed Ağa ile ilgili iki not, 120b'de Seyyid Alî Paşa'ya ait mülkiyet kaydı ve (I)'de Hz. Şeyh Mollâ Hâcî'nin "Usul-i Vusul-i İlahiyyesi" diye bir not vardır.⁶

5.2. Müellifi

Eserin künye bilgilerinde müellifi Şeyh İlahî-i Nakşibendî, müstensihisi ise Abdullah b. Hacı Mehmed b. Ahmed b. Mûsâ olarak kayıtlıdır. Müellifin adı eserde doğrudan geçmese de kullanılan bazı ifadeler söz konusu eserin müellifinin Abdullah-ı İlahî olduğunu tanıklamaktadır. Yazmada 119a'da temmetten sonra müstensih tarafından eklendiği anlaşılan nesir tarzda yazılmış bir bölüm vardır. Bu bölümde müstensih tarafından eserin müellifi Abdullah-ı İlahî'nin vefatıyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

vefât-ı hazreti şeyh ilâhî kâddesa'llâhu rûhahu'l-'azîze der-beyân-ı târîh

⁵ *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* adlı manzum eser üzerinde tarafımızdan bir kitap çalışması hazırlanmaktadır.

⁶ Şeyh İlahî-i Nakşibendî, *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*, Ankara Üniversitesi, Yazma Eserler Katalogu. <http://yazmalardtcf.ankara.edu.tr/yazmaeser.php?genel=Usuli&basitAra=1&karakterEslemesi=1&siralama=eserAdi&ye tki=Normal&id=10921> [Erişim tarihi: 05.10.2020]

ey dehr-i ħarâb ez-ġam-ı tu
dilhâ-yı ħavâşşu maħrem-i tu
ez-mâtem-i tu ħarâb u küşte
târîh-i tu bâz mâtēm-i tu [897]

Bu hususla ilgili olarak eserde yer alan aşağıdaki beyit ise Abdullah-ı İlâhî'nin tasavvufa meylettikten sonraki hayatının Semerkant ve Buhara ile ilgili kesitine telmihte bulunmaktadır.

semerķanda iken êtdi bu niyyet
buhârada varup ķıldı 'ibâdet 92b/10

Kütüphane kayıtlarında yazmanın telif tarihi H. 897 (1491-1492), istinsah tarihi H. 966 (1558-1559)'dır. Buna göre eserin telif tarihi, temmet kısmında müellif için verilen vefat tarihiyle aynıdır. Yine ilgili kayıta eserin müellifi Şeyh İlâhî-i Nakşibendî'nin vefat tarihi, Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde olduğu gibi H. 893 (1487-1488) olarak verilmiştir ki bunun yanlışlık sonucu olduğu daha önce ifade edilmişti (Ertaylan, 1960: 10). Eldeki verilere göre eserin müellifi ve müellifin vefat tarihiyle ilgili durumu şöyle değerlendirmek mümkündür:

a. Kütüphane kaydında verilen müellifin vefat tarihiyle eserin telif tarihi arasında bir çelişki vardır. Çünkü künyede yer alan bu bilgilere göre müellifin eseri vefatından 4 yıl sonra yazdığı gibi mantıksal ilkelere ters düşen bir durum ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kütüphane kaydında, Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde olduğu gibi, Şeyh İlâhî-i Nakşibendî'nin vefat tarihinde yanlışlık yapıldığı ilgili diğer kaynaklarda geçen bilgilerin tanıklığıyla aşikârdır.

b. Yazmanın 119b bölümünde müstensih, Abdullah-ı İlâhî'nin vefat tarihini H. 897 olarak vermiştir. Bu tarih, diğer kaynaklarda geçen H. 896 tarihiyle aşağı yukarı örtüşmektedir. Zira tarihi kaynaklar arasında, kişilerin doğum ve vefat tarihleriyle ilgili böyle küçük çapta farklılıklar bulunabilir.

c. Müstensihin yazmanın son kısmında Abdullah-ı İlâhî'nin vefatı için verdiği H. 897 tarihi, aynı zamanda kütüphane kaydında eserin telif tarihi olarak verilmiştir. İlâhî ile ilgili kaynakların çoğunun müellifin vefat tarihini H. 896 olarak verdiği göz önünde tutulursa, burada da eserin telif tarihiyle ilgili kütüphane kayıtlarında bir yanlışlık yapıldığı düşüncesi ortaya çıkabilir. Ancak bir müellifin eserini tamamladığı yıl vefat etmesi normal koşullarda görülebilecek bir durumdur. Bu itibarla eserin H. 897'de (metinde İlâhî için verilen vefat tarihi doğruysa) kaleme alınması ihtimal dâhilindedir. İlâhî'nin vefatıyla ilgili kaynakların genel olarak üzerinde birliktelik sağladığı H. 896 (1490-1491) tarihi dikkate alındığında *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'nin XV. yüzyılda yazıldığı söylenebilir.

d. Manzum *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'de geçen bazı ifadelerin mensur metinde yer alan kimi beyitlere dil ve üslup açısından oldukça yakın olması, her iki metnin de aynı kalemden çıktığını düşündürmektedir. Eserin manzum ve mensur yazılan metinlerinde bulunan aşağıdaki beyitlerin dil, üslup ve içerik olarak aynı çizgide olması bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Beyitler arasında görülen bu yakınlık, manzum nüshada verilen bazı beyitlerin küçük değişikliklerle mensur nüshada da kullanıldığı izlenimini vermektedir:

<i>Mensur Usûl-i Vusûl-i İlahiyye</i> ⁷	<i>Manzum Usûl-i Vusûl-i İlahiyye</i>
<i>anuñ olur zâtında mesdûd ğaleb eyler anuñ zâtında merdûd 23a/3</i>	<i>anuñ zâtında bular oldı mesdûd ğaleb zâtında anuñ oldı merdûd 3a/4</i>
<i>ol saña her dem tecelli eyledi kendü nûr-la seni uş ıoyladı 57b/8</i>	<i>bulara ğağ tecelli eylemişdür bularuñ gönli cânın ıoylamışdur 27a/12</i>
<i>ğağğı sevmek cânuma cân olupdur anı sevmek baña imân olupdur 60a/12</i>	<i>anı sevmek saña dîn ü imândur anı sevmek senüñ cânuña cândur 98a/16</i>
<i>gönülün adı oldı beyt-i ma'mûr ğicâbı ref olup dil oldı mesrûr 48b/7</i>	<i>gönülün ola ey cân beyt-i ma'mûr ki şğğat bulup ola ğalb-i mesrûr 78a/13</i>

Usûl-i Vusûl-i İlahiyye'nin mensur ve manzum olarak yazılan nüshalarından elde edilen bulgular, kayıtlarda farklı kişilere atfedilen söz konusu eserin müellifinin Abdullah-ı İlahî olduğunu kanaatimizce ortaya koymaktadır.

5.3. İçeriği

Usûl-i Vusûl-i İlahiyye, Abdullah-ı İlahî'nin Türkçe olarak kaleme aldığı eserlerinden biridir. Manzum olarak yazılan *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*, klasik tertibe uygun olarak hamdele, salvele, dört halife ve peygamberimizin ashabına övgü bölümleriyle başlamaktadır. Yine klasik tertipte yer alan telif sebebi, eserin adı gibi bilgiler ise bulunmamaktadır. Bu durum başta bazı varakların eksik olduğunu düşündürse de eserin tamamı dikkate alındığında eserin ilk sayfası, konuya genel bir giriş yapıldığı izlenimini uyandırmaktadır.

Aruzun *mefâ'ilün / mefâ'ilün / fe'ülün* kalıbıyla ve mesnevi nazım şekliyle yazılan *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* didaktik nitelikte bir eserdir. Eser, geniş halk kitlelerine öğüt verme amacı taşıdığından sanatsal kaygı ikinci plana düşmüştür. Bundan dolayı metinde aruz ölçüsünün kullanımında belirgin bazı kusurlar göze çarpmaktadır. Eserde müellifin şairlik maharetini göstermekten ziyade düşüncelerini insanlara anlatma arzusu öne çıkmaktadır.

Usûl-i Vusûl-i İlahiyye, genel olarak dini, tasavvufi, ahlaki kavram ve değerler üzerine temellendirilmiştir. Eserde Allah'a iman, peygambere bağlılık, namaz, oruç, ibadet, şirk koşmama gibi İslam dininin temel kavramları üzerinde durularak iyi bir Müslüman olmanın yolları açıklanmıştır. Tasavvufun dört kapısı olan şeriat, tarikat, marifet ve hakikat bağlamında nefis, insan-ı kâmil, riyazet, tecelli gibi tasavvufla ilgili kavramlar da müellifin temas ettiği ve açıklamaya çalıştığı konular arasındadır. Bunun dışında eserde toplumsal hayatta önemli olan bazı ahlaki değerlere de yer verildiği görülmektedir. Bu dini, tasavvufi ve ahlaki değerlerle bir salikin seyrüsülûkta sahip olması gereken davranış ve tutumlar, diğer bir ifadeyle tarikat adabı vurgulanmaya çalışılmıştır. Müellifin üzerinde durduğu konu ve kavramlarla ilgili düşüncelerini, benimsediği tasavvufi düşünce ekseninde yansıttığı görülmektedir.

Toplumsal hayatta tasavvuf erbabının yaşayış çizgisini belirleyecek ölçütleri kendi bakış açısına göre ortaya koymaya çalışan müellif, bu amaçla dini referanslara sık sık göndermeler yapmıştır. Bundan

7 Örnekler Hasan Özer'in ilgili çalışmasından alıntılanmıştır.

dolayı metinde birçok ayet ve hadis iktibasına yer verilmiştir. Bunlardan bazıları tam, bazıları ise kısmi iktibas niteliğindedir.

Ayet iktibası:

قَالَ اللهُ تَعَالَى وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ
وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ
kâla'llâhu te'âlâ ve mâ ye'lemu te'vilehu illa'llâhu
ve'r-râsihûne fi'l-'ilmi yeķûlûne âmennâ bihi 48a/9⁸

Hadis iktibası:

قَالَ النَّبِيُّ عَمَ الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ
يُنْقَلُونَ مِنْ دَارِ الْفَنَاءِ إِلَى دَارِ الْبِقَاءِ
kâle'n-nebiyyu 'aleyhi's-selâm el-mu'minûne lâ
yemutûne bel yenķâlûne min dâri'l-fenâi ilâ dâri'l-beķâi 50a/1⁹

Nakşî-Melâmî bir anlayışı benimseyen Abdullah-ı İlâhî'nin eserinde bu anlayışa da ara ara temas ettiği görülmektedir:

muķaķķiķdür melâmiyye bilesin
ne yerde bulsañ aña ķul olasın 85b/6

Metinde klasik Türk edebiyatının kaynaklarından ilm-i tencimeye de yer verilmiştir. Şair, yıldızların durumlarıyla ilgili yorumlar yaparak seretân (yengeç), delv (kova), sevr (boğa) gibi burçların hareketlerine değinmiştir.

Mensur yazılan eserde olduğu gibi manzum eserde de *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* ifadesi beyitler arasında sık sık geçmektedir. *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* ifadesinin geçtiği yerlerde, bazı kavramlarla ilgili açıklamalar derkenar kısımlarında yapılmıştır.

Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye'de ele alınan konular bağlamında bazı dini ve tasavvufî şahsiyetlere göndermeler yapıldığı görülmektedir. Eserde Ebu Hanife, Cüneyd-î Bağdadî, Bâyezîd-î Bistâmî, Hallac-ı Mansur ve Veysel Karanî gibi dini konularda öne çıkan simalarla ilgili hikâyeler ve atıflar dikkati çekmektedir. Şair, bazı bölümlerde ileri sürdüğü düşüncelerinin daha iyi anlaşılması için konuları somutlaştırarak manzum tahkiye tekniğini kullanmıştır.

işidüp bâyezîd der işbu âyet
benüm başum eşed durur be-ğâyet 54b/9
cüneyd katında řâlibler olurdu
içinde ol birini hoş görürdi 59b/14
ene'l-ķaķ dedügi manşûruñ ey yâr
egerçi ķıldılar manşûrı berdâr 75b/1
üveysî dediler böyle gidene

⁸ “Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” Âl-i İmrân 3/7.

⁹ “Müminler ölmezler onlar fani muvakkat olan dünya evinden baki ve ebedi olan ahiret evine göç ederler.”

gece gündüz göñül yolın güdene 96a/6

Yazmanın sonunda müstensih tarafından eklendiği anlaşılan nesir biçimde yazılan bölümde müstensih tarafından Abdullah-ı İlahî'nin vefat tarihi verilmiştir.

5.4. Dil özellikleri

XV. yüzyılda yazılan manzum *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*, dil hususiyetleri bakımından Eski Anadolu Türkçesi döneminin özelliklerini taşımaktadır. Didaktik bir nitelik taşıyan eser genel anlamda sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Bununla birlikte tasavvufla ilgili terim ve kavramların anlatıldığı bölümlerde Arapça ve Farsça söz ve tamlamalardan dolayı eserin dili kısmen de olsa ağırlaşmaktadır.

Eserde imla açısından dikkati çeken nokta bazı kelime ve eklerin yazılışlarında görülen çift hareke kullanımıdır. XVI. yüzyılın ortalarında istinsah edilen eserde, müstensihin kelime veya ekin hem eserin yazıldığı dönemde hem de farklı ya da kendi döneminde kullanılan biçimlerini göstermek için böyle bir yöntem geliştirdiği düşünülebilir.

sürüp / sürüp 107a/9, devürsej / devirsej 109b/2, oluban / oluban 111a/5

İmla açısında eserde üzerinde durulması gereken diğer bir husus da bazı yabancı asıllı kelimelerde görülen farklı yazılışlardır. Eser manzum olarak yazıldığı için vezin gereği bazı kelimelerin metinde farklı yazılış biçimlerine rastlanmaktadır.

fânî > fâni 24b/3, zirâ > zirâ 27a/11, da'vî > da'vi 28a/4

Eski Anadolu Türkçesi döneminde bazı eklerin yuvarlak, bazı eklerinse düz biçimleri kullanıldığı için düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlam değildir. Manzum *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* de dudak uyumu konusunda karışık bir görüntü sergilemektedir. Eserde aynı ekin farklı örneklerde bazen düz bazen yuvarlak ünlüyle kullanıldığı görülmektedir.

geçmedüğini 95b/11, vèrdüğini 94b/11, içdiği 104b/11, oldığı 38a/7, kılduğma 49b/12, degül 28b/7, degil 65b/2, görüben 1a/14, varuban 59b/10

XV. yüzyılda yazılan eserde Eski Anadolu Türkçesinin tipik eklerinin kullanımına sıkça rastlanmaktadır. Metinde gelecek zaman kipi için *-IsAr* ekinin çoklukla kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde gelecek zaman çekiminde kullanılan *-AcAk* eki metinde sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. *bulmayısar* 18b/8, *geliser* 15b/7, *gülmeyiser* 10b/12, *olsar* 101a/10, *ölecek şayrı* 50b/7

Eserde duyulan geçmiş zaman çekimi için *-mİş* ekiyle birlikte *-Up* zarf-fiil ekiyle *durur* bildirme biçiminden oluşan yapının da (Gülsevin ve Erdoğan, 2013: 60) kullanıldığı görülmektedir. *çekilmiş* 54a/1, *düşmüş* 90a/4, *kılmış* 89a/1, *görüüp durur* 90b/4, *olup durur* 7b/14, *bulup durur* 58b/11

Teklik 3. şahıs emir çekiminde kullanılan *-gIl* ve zarf-fiil için kullanılan *-UbAn* ekleri, metinde çok kullanılan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait diğer eklerdendir. *bilgil* 45a/13, *demeğil* 40b/14, *götürgil* 30a/15, *oluban* 79a/12, *dönüben* 21a/14

Yine aynı dönemde fiil çekimlerinde çokluk 1. şahısta görülen *-vUz*, teklik 1. şahısta görülen *-In* eklerinin de metinde kullanıldığı örnekler vardır. *eylerin* 12b/6, *gösterevüz* 63a/10

Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye'de Türkiye Türkçesinde kullanılan *-dUr* bildirme eki, bunun ekleşmemiş şekli olan *durur* ile yan yana kullanılmıştır. Bu durum, eserin yazıldığı dönemde ekleşmenin tamamlanmadığını göstermektedir (Ergin, 1993: 299). Metin manzum olarak yazıldığı için bu ikili kullanımda veznin de etkisi olduğu söylenebilir. *yoğdur* 97a/5, *hazândur* 99b/9, *kuluy durur* 94b/12, *bular durur* 83a/8

Eserde Farsça ve Arapça tamlamaların yanı sıra Türkçe kurallara göre yapılan tamlamalar da hayli fazladır. Ancak vezin gereği bazen tamlamayı oluşturan unsurların yer değiştirdiği görülmektedir. *burhân-ı haķıķat* 45a/12, *miġtâh-ı ġayb* 48b/10, *zıkr-ı haķķ* 102b/1, *hayru'l-umûr* 82b/13, *rabbu'l-beyt* 107a/4, *zâmetü'l-arz* 112b/1, *zamānuġ çaķalı* 89a/12, *nefsüġ mekri* 94a/11, *gözine perde çekilmiş bularuġ* 54a/1

Sonuç

Malazgirt zaferiyle birlikte Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru başlayan ilerleyişle birlikte tasavvufi düşünce de Anadolu'ya taşınarak yerleşmeye başlamıştır. Moğol istilasıyla birlikte başlayan hareketliliğin paralelinde tasavvufla ilgili birçok tarikat da Anadolu'ya gelmiştir. Bu tarikatlardan biri olan Nakşibendilik, Anadolu topraklarında Abdullah-ı İlâhî ile birlikte yayılmaya başlamıştır. Anadolu'da vahdet-i vücud anlayışını merkeze alan tasavvufi düşüncenin yayılmasında önemli bir rol üstlenen Abdullah-ı İlâhî yetiştirdiği halifeler ve yazdığı eserler ile tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahiptir. İlâhî'nin hayatı, düşünceleri ve özellikle *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* adlı eserinin değerlendirildiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

a. Abdullah-ı İlâhî tasavvufla ilgili birçok konuyu ele alan Türkçe, Arapça ve Farsça eserler kaleme almıştır. Kendisi dışında *İlâhî* mahlasını taşıyan farklı müelliflerin bulunması, yazmadığı halde bazı eserlerin Abdullah-ı İlâhî'ye isnat edilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte İlâhî tarafından yazıldığı halde kayıtlarda farklı müelliflere ait olarak gösterilen eserler de vardır.

b. Abdullah-ı İlâhî tarafından yazıldığı kesin olarak bilinen eserler *Keşfü'l-Vâridât*, *Meslekü't-Tâlibîn*, *Zâdü'l-Müşâkîn*, *Necâtu'l-Ervâh*, *Menâzilü'l-Kulûb*, *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye* ve *Necâtu'l-Kulûb*'dur. İlâhî tarafından yazıldığı kesin olmadığı halde ona atfedilen eserler arasında *Risâle-i Es'ile ve Ecvibe*, *Tarikatnâme*, *Esrarnâme*, *Vahdetnâme-i İlâhî*, *Şerh-i Ebyât*, *Şerh-i Esmâ*, *Beyân-ı Vücûd*, *Fütûhat-ı İlâhî*, *Kenzü'l-Esrâr* yer almaktadır.

c. Müellif adı geçmediği için kayıtlarda farklı kişilere atfedilen ancak Abdullah-ı İlâhî tarafından kaleme alınan *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*, tasavvufla ilgili didaktik bir eserdir. Mensur olarak telif edilen *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'nin giriş kısmında yer alan bilgiler, İlâhî'nin daha önce Farsça yazılan mensur ve manzum *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'yi Türkçe yazmak isteğinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu eser, mensur ve manzum olmak üzere iki farklı şekilde yazılmış olmalıdır.

d. Mensur olarak yazılan *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'nin Manisa İl Halk Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanelerinde farklı nüshaları vardır. Çeşitli araştırmacılar tarafından ele alınan bu nüshalardan bazıları, farklı müelliflerin eserlerini ihtiva eden mecmualarda bulunduğu için ilgili eserin Abdullah-ı İlâhî'den başka müelliflere ait zannedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

e. Manzum olarak kaleme alınan *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'nin tek nüshası ise Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde kayıtlıdır. *Usûl-i Vusûl-i İlâhiyye*'nin mensur ve manzum

yazılan metinlerinde geçen ibareler, kullanılan dil ve üslup ilgili eserin müellifinin Abdullah-ı İlahî olduğunu göstermektedir. Yine İlahî'nin *Meslekü't-Tâlibîn* adlı eserinde, kendisine ait olan bazı ifadelerin mensur *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*'de de yer alması bunu destekler niteliktedir. Eser muhteva olarak dini, tasavvufi ve ahlaki kavramlar üzerine teşkil edilmiştir.

f. Abdullah-ı İlahî'nin vefat tarihi dikkate alındığında XV. yüzyılda yazıldığı anlaşılan *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye*, Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini taşımaktadır. Türk dilinin bu tarihi devresine ait birçok yapı metinde sıklıkla kullanılmıştır. (gelecek zaman eki: *-IsAr*, 3. Teklik şahıs emir eki: *-GIL*, zarf-fiil eki: *-UbAn* vb.) Dini-didaktik bir nitelikte olan *Usûl-i Vusûl-i İlahiyye* genel olarak sade bir dille yazılmıştır. Ancak tasavvufla ilgili kavramların anlatıldığı yerlerde dil nispeten ağırlaşmıştır.

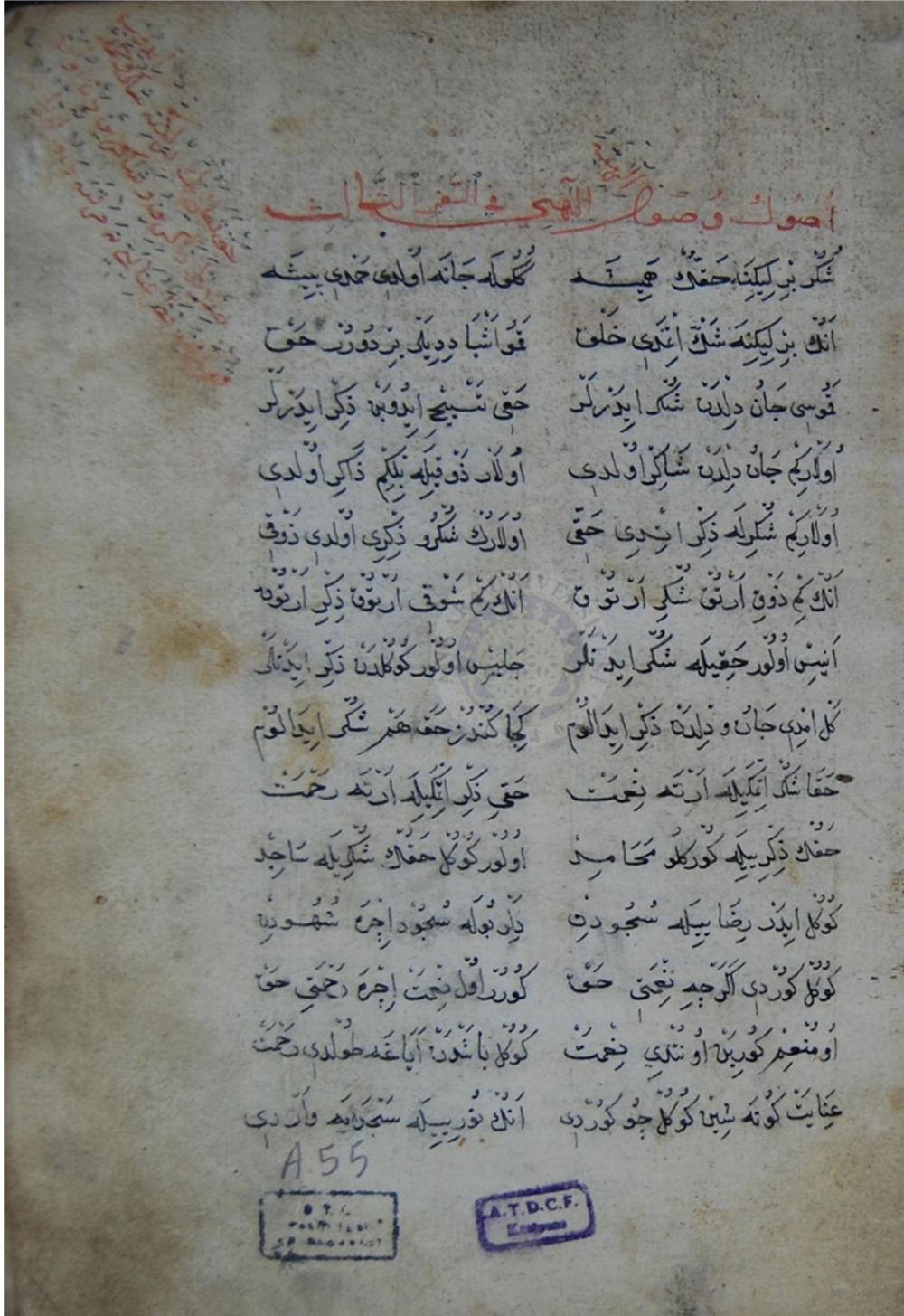
Usûl-i Vusûl-i İlahiyye ele aldığı konu ve sahip olduğu dil özellikleri açısından hem tasavvuf tarihi hem de Türk dilinin XIII.-XV. yüzyıllar arasını kapsayan Eski Anadolu Türkçesi devresi için önemlidir. Türk insanının geçmiş dönemlerdeki hayat macerasının özellikle inanç boyutunu göz önüne seren bu tür eserler, aynı zamanda Türk dilinin zaman içinde geçirdiği değişimi görme ve anlama imkânı vermektedir. Türkçenin tarihi dönemleri özelinde önemli veriler saklayan bu nitelikteki metinler, Türk düşünce tarihinin seyrine de ışık tutmaktadır. Genel anlamda geçmişten günümüze uzanan çizgide dil, edebiyat ve inanç gibi kültürün önemli unsurlarını sağlıklı bir şekilde değerlendirmeye katkılar sunan böyle dil yadigârlarının gün yüzüne çıkarılarak bilim dünyasına sunulması önem arz etmektedir.

Kaynakça

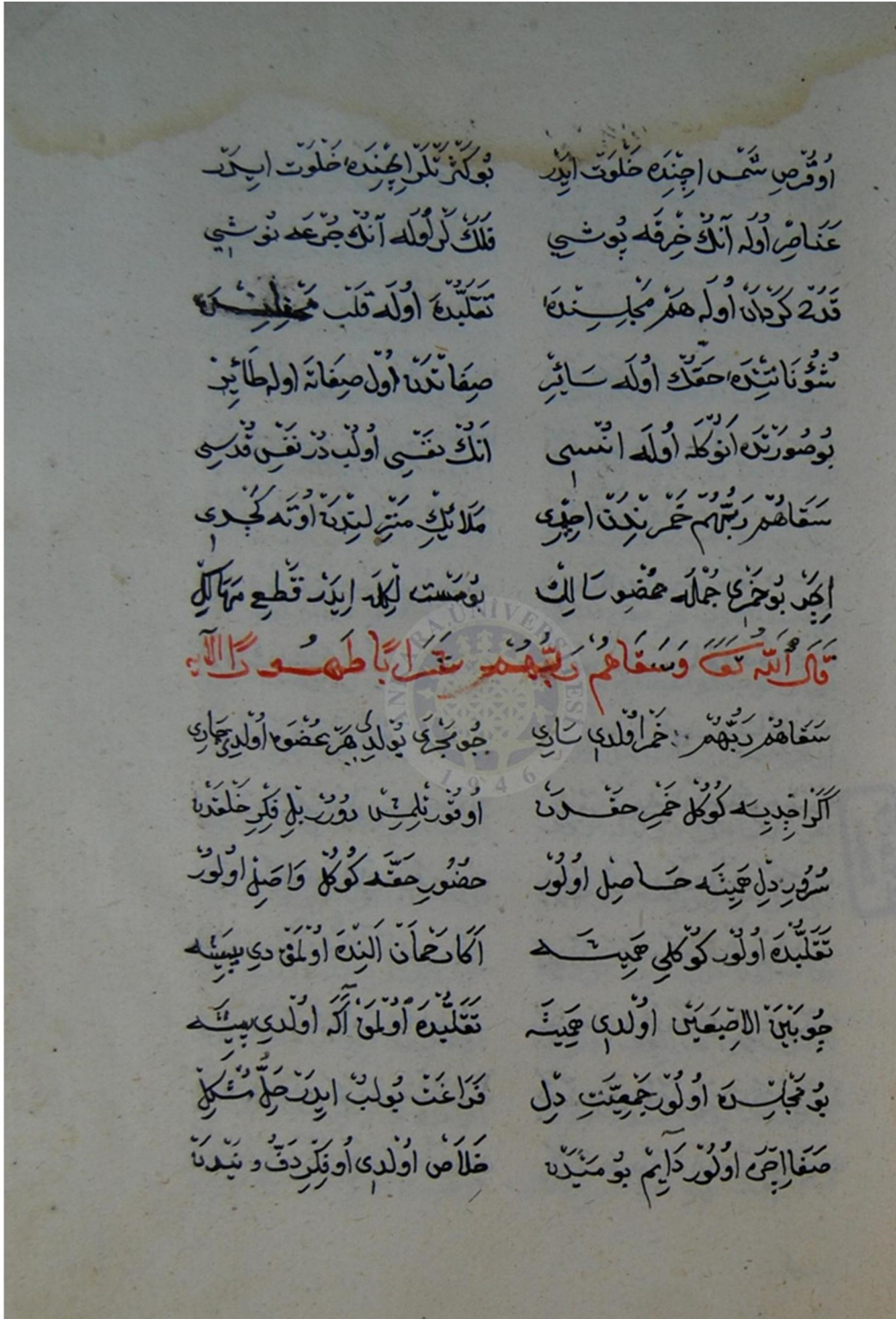
- Akar, M. (1987). *Türk Edebiyatında Manzum Miracnâmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Algar, H. (2006). "Nakşibendiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 32, s. 342-343.
- Barkan, Ö. L. (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II, s. 279-386.
- Biçer, A. (1996). *Abdullah-ı İlahî ve Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsılîn*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Bursalı Mehmet Tahir (1972). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral.
- Demirli, E. (1995). *Abdullah-ı İlahî'nin Kefû'l-Vâridat Adlı Eserinin Tahkiki*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Demirtaş, H. (2018). "Nakşibendîlik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 50, s. 22-45.
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım.
- Ertaylan, İ. H. (1960). *İlahî Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Gülsevin, G., Boz, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi.
- Kara, M. (1988). "Molla İlahî'ye Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: VII-VIII, s. 365-390.
- Kara, M., Algar, H. (1988). "Abdullah-ı İlahî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt I, s. 110-112.
- Kayaoğlu, İ. (1990). "Mevlana'nın Çağdaş Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderler ve Diğerleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 31, Sayı: 1, s. 147-155.
- Kılıç, F. (2018). *Âşık Çelebi Meşâ'irü's-Şu'arâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Köprülü, F. (2017). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Kufralı, K. (1949). "Molla İlahî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 1-2, s. 129-151.

- Öcalan, H. B. (2002). "Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi", Türkler, ed. Halil İnalçık, *Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt:VII, s. 462-470.
- Özçelik, Y. N. (1990). *Abdullah İlâhî ve Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özer, H. (2007). *Yiğitbaşı Ahmed Şemseddîn Marmaravî Usûl-ı Vusûl-ı İlâhiyye (Metin-İnceleme-Gramatikal Dizin)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özkan, A. (2006). *Abdullah-ı İlâhî'nin Esranâme Adlı Eseri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Tek, A. (2012). *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi Molla Abdullah-ı İlâhî*. Bursa: Emin.
- Tosun, N. (2015). *Türkiye'de Tarikatlar*, İstanbul: İSAM.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi*, Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yavuzer, H. (1988). *Şeyh İlâhî'nin Esrar-nâmesi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

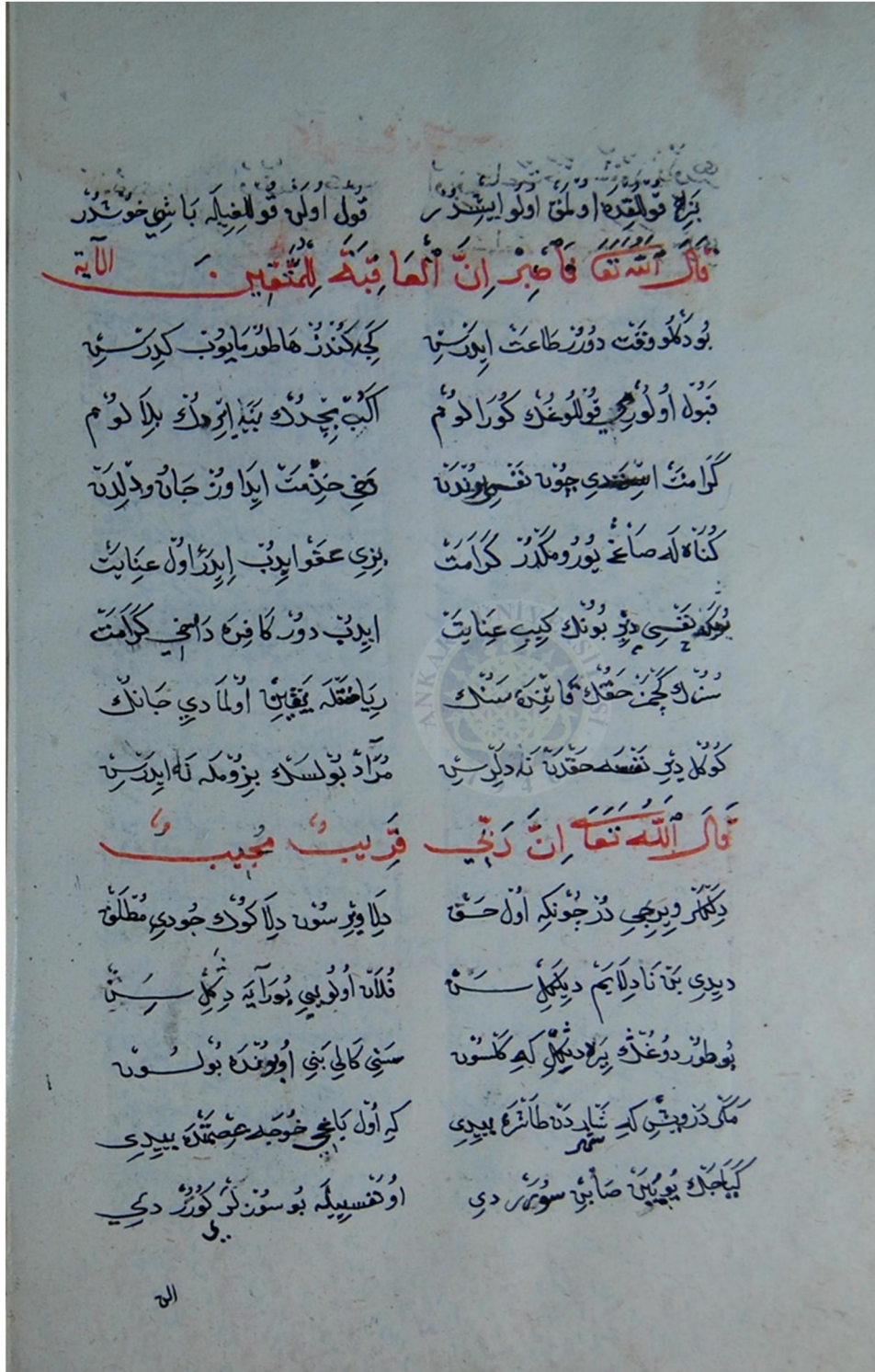
Usûl-i Vusûl-i İlahiyye Örnek Sayfalar

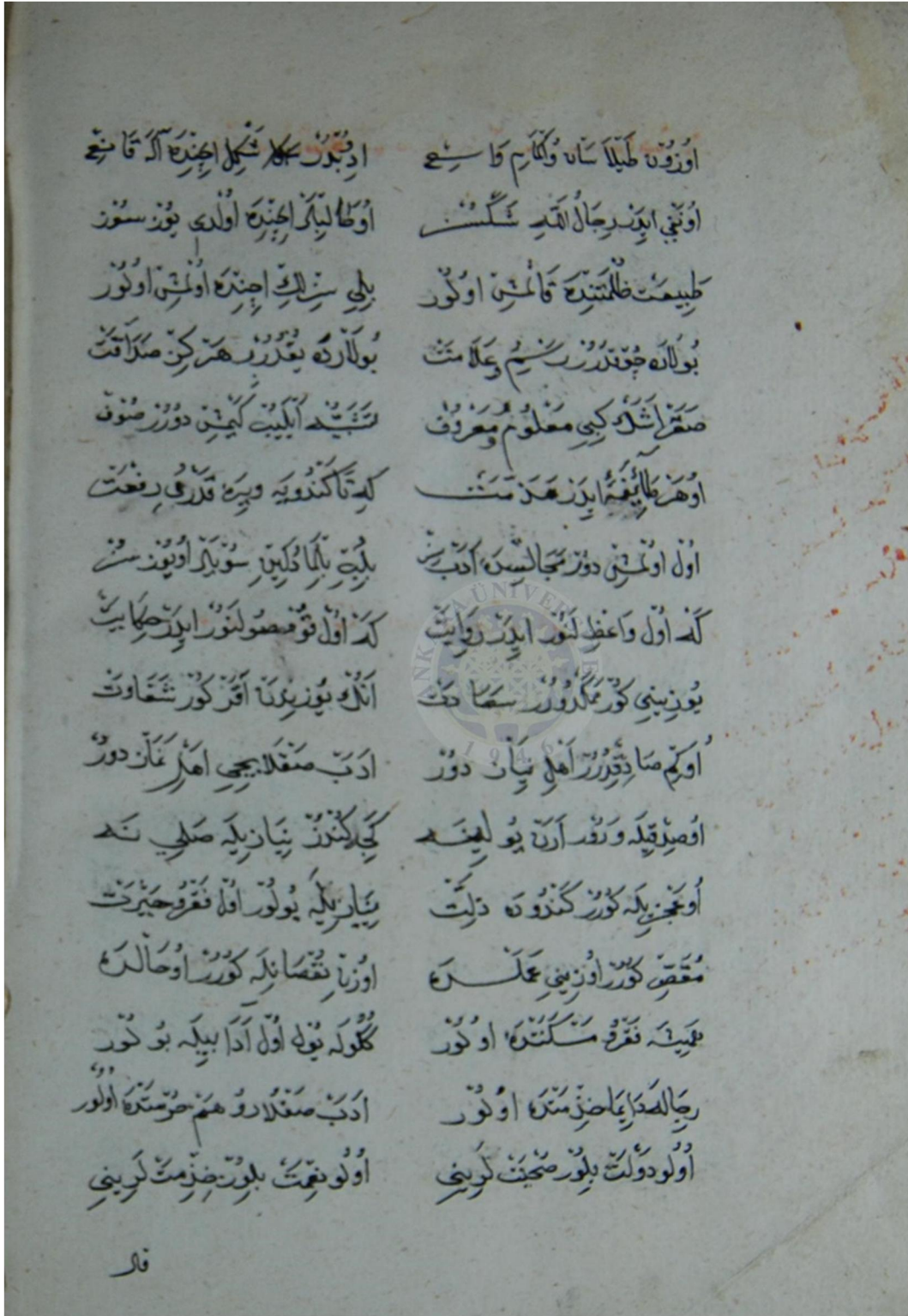
(1. Sayfa)

(57. Sayfa)

(96. Sayfa)

(115. Sayfa)